

MECMUA

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

GÜZ 2016, YIL: 1, SAYI: 2, ss. 49-65

YÜKLEME TARİHİ: 22.11.2016 KABUL TARİHİ: 29.11.2016

Mustafa KARABULUT*

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA 19. YÜZYILDA DEĞİŞİM SÜRECİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUM

Özet

Toplumların değişimi zamanla kaçınılmaz hale gelir. Birey ve toplum sürekli değişimden ibarettir. Devletlerde ortaya çıkan yeni problemler beraberinde çözüm yollarını da getirir. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda hızla dağılma ve parçalanma sürecine girer. Osmanlı Devleti'ni derinden etkileyen olaylar arasında Fransız İhtilali, sonuçları, Sanayi İnkılabı, kapitülasyonlar vb. yer alır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde toplumsal bozulma ve çözüme hızlı bir sürece girer. 1683 Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması Osmanlı ve Avrupa tarihi için büyük önem arz eder. Kuşatmanın başarısız olması, bir asırdan beri fakirleşen Osmanlı için sürpriz değildir. Bu yenilginin Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkardığı iktisadi ve sosyal çözümlerin faturası, yıllar geçtikçe ödenecektir. 1686-1687 yıllarında Osmanlı hazinesinin durumu da iç açıcı değildir. Maaşların ödenememesi, zorunlu ihtiyaçların karşılanamaması trajik bir çöküntünün habercisidir. 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'daki değişim, Osmanlı üzerinde olumsuz tesirler yapar.

Bu makalede 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel vb. alanlar incelenecektir. Bu makalede amaç, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda basın-yayın, edebiyat, tiyatro, sosyal hayat, eğitim-öğretim, kent, insan, aile, nüfus, yabancı ve kültürel müesseseler, sosyal ve mali yapı, üretim, ulaşım ve ticari durumunu irdelemektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlıda sosyal ve kültürel yapı.

19TH IN THE OTTOMAN EMPIRE CENTURY OF CHANGE PROCESS, SOCIAL AND CULTURAL SITUATION

Abstract

The change of societies becomes inevitable over time. The individual and society are constantly changing. The new problems that arise in the States also bring about solutions. The Ottoman state entered the process of disintegration and fragmentation in the 19th century. Among the events that deeply affected the Ottoman state were the French Revolution, its consequences, Industrial Revolution, capitulations and so on. .

At the end of the 17th century in the Ottoman Empire, social deterioration and dissolution enters a rapid process. The failure of the siege of Vienna in 1683 is of great importance for the Ottoman and European history. The failure of the encirclement is not a surprise for the Ottoman, who has been poor since a century ago.

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mkarabulut@adiyaman.edu.tr

The bill of economic and social resolutions that this defeat emerges in the Ottoman state will be paid over time. The situation of the Ottoman treasure in the years of 1686-1687 is not innocent. The failure to pay salaries is a tragic disruption to the failure to meet obligatory needs. The change in Europe since the end of the 16th century has negative effects on the Ottoman Empire.

In this article, social, political, economic, cultural, etc. Areas will be examined. The purpose of this article is to examine the role of the Ottoman state in the 19th century in the fields of media, literature, theater, social life, education, urban, human, family, population, foreign and cultural institutions, To investigate.

Keywords: Ottoman Empire, the Ottoman social and cultural structure.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllarca Doğu medeniyetinin en büyük temsilcisi olmasına rağmen, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra daha belirgin olmak üzere, Batı medeniyeti dairesine yaklaşmaya başlar.¹

Kültür ile medeniyet arasında sıkı bir ilişki vardır. Aslında her kültürün kendine göre bir medeniyeti vardır. Bir bakıma “Kültürün kaçınılmaz akıbetidir medeniyet.” (Meriç, 2004: 110) 17. yüzyıla kadar ilim ve teknolojiye ileri seviyede olan Osmanlı, bu yüzyılın sonlarına doğru kan kaybına uğramaya başlar. Osmanlı'nın bu olumsuz sürece girmesinden sonra ülkede değişimlerin görülmesi kaçınılmaz olur. Böylece Osmanlı'da Batı kültür ve medeniyetinin etkileri 19. yüzyıldan sonra hayatın hemen her safhasında kendisini gösterir.

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde yenileşmenin en yoğun olduğu dönemdir. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet'in ilanı ile ilk anayasanın (Kanun-i Esasi) yürürlüğe girmesiyle birlikte büyük reformlar hayata geçirilmiştir. Bu reformların halka benimsetilmesi ve geleneğin kırılması amacıyla dönemin devlet adamları eğitime önem vermişler ve bu alanda yenilikler yapmışlardır. Yapılan yeniliklerle birlikte geleneği temsil eden eski eğitim kurumları da varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. (Poyraz ve Öztop, 2013: 315)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat döneminde önemli değişimlerin eşliğine gelir. 19. yüzyıla gelindiğinde, Devlet otoritesinin zayıfladığı bu ortamda, ordunun yapısının bozulması, toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar, anarşi ve ayaklanmalara sebep olur. Bu bozulmadan ve sıkıntılardan köylü de etkilenir. Tımar sisteminin bozulması toprakların gasp edilmesine yol açar. Viyana bozgununun zararı neredeyse köylüden çıkar. Tımar sisteminin yozlaşması ordunun bozulmasına sebep olur. “Nüfus artışı, topraksızlık, fütuhatin durması ve enflasyondan dolayı Anadolu kıtası, Tımarlı Sipahiler, vakıf mütevellileri ve sair yöneticilerin toprak gaspına, idarenin bozulmasına ve köylü isyanlarına sahne olur.” (Ortaylı, 2004: 11)

Bu dönemdeki mali bunalım ve aşırı para ihtiyacı halkın sıkıntıya girmesine sebep olur. Üretimdeki durgunluk ekonomik kaosa sebep olur. 17. yüzyılın sonlarında, toprağını kaybeden köylüler ve savaşmaktan kaçan askerler isyan eder. Bunlara

¹ Bu yazının hazırlanmasında şu çalışmadan yararlanılmıştır: Mustafa Karabulut, *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2008.

görevinden azledilen bazı kumandanlar da eklenince yönetenle yönetilen arasında güven ortamı bozulur. “Bu dönemden itibaren âyân denilen mahalli temsilciler kendini gösterir. Böylece, Anadolu şehir ve köylerinde idareyi yeni bir sınıf ele geçirir. XVIII. Asırda mütesellim ve âyân ünvanlı ve fevkalâde yetkileri olan bu mahalli yöneticiler, taşra idaresinde, çok önemli iktidar sahipleri olurlar.” (Ortaylı, 2004: 11) Osmanlı Devleti, artık zorunlu bir Rönesans ve Reform hareketleri içine girer.

1. Osmanlıda Yenileşme Zarureti

Osmanlının özellikle son üç asrına bakıldığında hep sorun-çözüm-ıslah sözcüklerinin telaffuz edildiği görülür. Kanunnamelerin çıkarılması, ordunun Batı normlarına göre ıslahı, ilim ve teknikteki ilerlemeler ve sosyal alanda yapılan yenilikler toplumun her kademesine dinamizm vermek içindir. Osmanlıda bir süre devam eden dinamizm, zamanla kaybedilir. 17. yüzyılın başlarından itibaren, devlet problemlerin teşhisinde ve giderilmesinde kayıtsız kalmaz. IV. Murat'ın faaliyetleri, özellikle Köprülü ailesinin uygulamaları önemli hamleler olarak görülür. Bu teşebbüslerle, 19. yüzyıldaki hareketlerin mahiyeti farklıdır. Bu yüzyılda yapılan ıslahatlarda Batı'dan geri kalınma endişesi ön plana çıkmazken Tanzimat ve Islahat dönemlerinde yenilikler dünyadaki değişimler dikkate alınarak yapılır.

Osmanlının varlığını sürdürebilmesi için Kanuni devrinden daha çok çalışmak gerektiği, eğitimde, bilim ve teknolojide değişimlerin zorunlu olduğu fikri ilim adamlarının ortak görüşü olarak ön plana çıkar. Yenileşmeyi teşvik edecek bağımsız aydın kesiminin az oluşu reform hareketlerini yavaşlatır. Resmi kurumlarda bile yapılan değişimler istenilen seviyeye ulaşmaz. “Çünkü kalıplaşmış, mensuplarına menfaat temin eden kurumları ve değer yargılarını değiştirmek müşkûlatlıdır.” (Fındıkoğlu, 1940: 77) Nizam-ı Cedid'den çeyrek asır sonra Yeniçeri Ocağı kaldırılır. Daha sonra ise Kanun-i Esasi ilan edilir. Osmanlıdaki reform hareketleri ciddi bir hal alınca bu kez Batılıların müdahalesi ile karşılaşılır. Bu da yenilik hareketlerinin hızını azaltır.

Değişimin kaçınılmaz olması, toplum dinamiklerinin hareketlenmesini sağlar. Eskiye dönerek durumu düzeltme çabaları önceleri olumlu sonuçlar çıkarsa bile, zamanla yetersiz kalır. 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki yenileşme çabaları böyle bir görünüme sahiptir. Osmanlı toplumu yeniliklere açık olmasına rağmen, reformların köklü hedefler taşımaması, ordunun yenilgileri iç huzursuzluğa sebep olur. III. Selim'den itibaren yenilikçi olarak ortaya çıkan padişahların faaliyetleri de genelde yetersiz kalır.

19. yüzyılda çıkmazda olan Osmanlı, çareyi yüzünü Batı'ya çevirmekte bulmayı hedefler. 19. yüzyıl reformistlerinin çoğunun Batı'yı iyi tanıyan kimseler olması ilgi çekicidir. Bu şahsiyetlerin Tercüme Odası'na ve büyükelçiliklerde görev yapmaları, onların fikir yapılarında etkili olur. “Bu dönem reformları, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilen ve eğitimden sağlığa, vergiden askerliğe, bürokrasiden gündelik hayatın tanzimine kadar pek çok alana müdahale eden, toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir niteliğe sahip olur.” (Saydam, 2002: 533) Yapılan yenilikler önce İstanbul'dan başlar ve diğer illere yayılır.

2.Osmanlı Aydınları, Gazetecilik, Edebiyat ve Tiyatro

Matbaanın yaygınlaşması ve Türk basınının gelişmesi ile aydın sınıfın da etkinliği artar. Türklerin Batılılaşmasında matbaanın yeri ve önemi büyüktür. Fransız İhtilali'nden sonra Osmanlı'nın değişim süreci yeni boyut kazanır. 1795'te Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliğinin yayın organı olarak çıkan *Le Bulletin de Nouvelles* İstanbul'daki ilk gazetedir. Bunu 1796'da *La Gazette Française de Constantinople* izler. 1824'ten sonra İzmir'de *Le Smyrnien*, *Le Spectateur Oriental* ve *Le Courier de Smyrne* gibi Fransızca gazeteler yayımlanır. II. Mahmut zamanında 1 Kasım 1831'de ilk resmi Türkçe gazete *Takvim-i Vekai* yayımlanır. Bu gazetenin amacı, devletin kanunları ve uygulamaları ile ilgili halkın bilgilendirilmesidir. Gazetenin, ülkenin sınırlarını sızdırmaması için gerekli tedbirler alınır. Gazetenin Fransızca versiyonu olan *Moniteur Ottoman*, imparatorluğun görüşlerini Batı'ya duyurmada önemli işlev görür. 1840'tan itibaren Churchill adlı İngiliz'in çıkardığı *Ceride-i Havadis*, ekonomik ve politik haberlere ağırlık verir. Yarı resmi özellik gösteren gazete devlet tarafından da desteklenir.

Basın hayatına yeni düzenlemeler 1857'deki Matbaa Nizamnamesi ile getirilir. Bu nizamnamede, gazete çıkarılmasında hükümetin izninin olması şartı en önemli husustur. 1860'ta bağımsız ilk Türkçe gazete olan *Tecüman-ı Ahval* çıkarılır. Bu gazetenin sahibi Agâh Efendi, başyazarı ise Şinasi'dir. Gazetenin amacı, halkın anlayacağı dilden yazmaktır. 1862'de *Tasvir-i Efkâr* adlı yeni bir gazete yayımlanır. "Şinasi'nin çıkardığı ve Namık Kemal'in yazarlığını yaptığı bu gazete cesur bir yayın politikası takip eder. 1872'de Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi aydınlar tarafından *İbret* gazetesi çıkarılır. Daha sonra, *Hürriyet*, *Terakki*, *Mecmua-ı Fünûn* isminde yayın organları ortaya çıkar. Gazete ve mecmuaların artmasında matbaaların katkısı büyüktür. Ayrıca matbaa sayısında da önemli artış olur. Nitekim matbaa sayısı 1893-1907'de 199'a, 1908-1917 arasında ise 368'e ulaşır." (Saydam, 2002: 548)

Gazetelerin sayısı artınca polemikler de kendini gösterir. Aydınlar padişahın halkına daha sahip olması gerektiği fikrinde birleşirler. Zamanla basına sansürler de konulur. Türkiye'den kaçarak Fransa ve İngiltere'ye giden gazeteci, şair, yazar ve siyasetçiler, yurt dışında da faaliyetlerinden geri kalmadılar. 1864'te Londra'da Rıfat Bey'in yönetiminde ilk Jön Türk gazetesi olan *Hürriyet* yayımlanır. Gazeteye daha sonra, Namık Kemal, Ziya Paşa, Mustafa Fazıl Paşa, Ali Suavi, Reşad Bey ve Nuri Bey katılır.

Osmanlıda 19. asırda düşünce hayatında fikir adamlarıyla beraber edebiyatçıların da etkisi büyüktür. Tanzimat şair ve yazarları Batı'dan gelen sosyal ve felsefi konulara herhangi bir sebepten ve herhangi bir şekilde ilgi duymuşlar, bunları fikir yazılarında olduğu kadar roman, hikâye, tiyatro hatta şiirlerinde de kullanmışlardır. "Konunun edebiyatla ilgisinin azalıp daha bilinçli olarak sosyolog ve fikir adamlarınca ele alınması ise ancak yirminci yüzyıl başlarından itibaren görülebilecektir." (Okay, 2005: 15)

Bu bakımdan, Tanzimat yazarları 19. yüzyılda Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinde gerek eserleriyle, gerekse fikirleriyle önemli rol oynarlar. Tanzimat döneminde gazeteye büyük önem verilir. Zamanla halkın okur-yazarlığında önemli gelişmeler olur. Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı gazeteler oldukça ilgi görür. Tanzimat gazetelerinde özellikle, hürriyet, eşitlik, aile hayatı, meşrutiyet,

basın hakları, devlet yönetimi vb. konular ağırlıkta olarak işlenir. II. Abdülhamit döneminde basın-yayın sıkı kontrolde olduğundan gazetecilik eski etkisini devam ettiremez. Bunda padişahın aldığı tedbirlerin rolü büyüktür. Ancak, 1908 Meşrutiyet'inden sonra yazma özgürlüğü yurdun her tarafında görülür. Gazetecilik gelişince Batı ile olan irtibat da artar.

Tanzimatın edebi ve felsefi yönü, Tanzimatın siyasi ve idari başlangıcından yaklaşık 20 yıl sonra görülmeye başlar. Bu bakımdan 1859 yılı, Türk edebiyatındaki yeniden yapılanmanın miladı sayılmalıdır. “Zira bu tarihten itibaren, yeniliğin asıl zeminini oluşturacak sanat ve düşünce alanlarındaki temasların ürünleri olarak ortaya çıkar; Münif Paşa'nın Volter, Fenelon ve Fontenel'den seçilmiş felsefi diyalogları içeren *Muhaverat-ı Hikemiyye* (1859) adlı çevirisi ve Yusuf Kamil Paşa'nın Fenelon'un *Telemaque* (1859) adlı eserini dilimize kazandırması; yenileşme hareketlerinin sigortası sayılan düşünsel zeminini oluşturacaktı.” (Korkmaz, 2009: 25)

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, Türk edebiyatının da Batılılaşmaya başladığı görülür. Edebiyatımızda Batılı tarzda eserlerin ilk defa verilmeye başladığı bu dönemde, hak, adalet, özgürlük, vatan vb. kavramları ilk defa kullanılmaya başlanır. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi halka yönelik eser verme gayretindeyken, Abdülhak Hamit, Rezaizâde Mahmut Ekrem daha çok ferdi konulara yönelir. Tiyatro ilk defa Tanzimat döneminde bu dönemde görülmeye başlanır. İlk tiyatro örneğini Şinasi *Şair Evlenmesi* ile verirken, sahneye konulan ilk eser olan *Vatan yahut Silistre*'yi Namık Kemal kaleme alır.

3. Alafranga Hayat

Osmanlı'nın son iki yüz yılına bakıldığında, birçok yönden gerileme görülür. Bu, yukarıdan başlayarak toplumun en alt kesimine kadar yansır. Modernleşme çabaları devam ederken evlerde/konaklarda kullanılan eşyalar tamamen Batı zevkine göre tanzim edilir. Kapısını ardına kadar Batılı yaşam tarzına açan aydınlar/zenginler zamanla *alafrangalaşarak* yeni bir tipin oluşmasına zemin hazırlar. Toplumun büyük tepkisiyle karşılaşan bu yeni insan tipi, bir bakıma aydın ile halk ilişkisinin de zarar görmesine sebep olur.

Tanzimat döneminin karakteristik özelliği olan *çağdaşlaşma*, sadece fikirde değil insan hayatının her safhasına hitap eder. Türk toplumunda görülen değişim, imparatorlukta yaşayan azınlıklarla da yakından ilgilidir. “Avrupalı tarz yaşam arzusu ve muşeret kurallarının değişimi, azınlıklardan başlayarak toplumun üst katmanlarından halka doğru yayılır. Azınlığın Avrupa ile olan iletişimi bunda etkili olur.” (Özer, 2005: 22) Ayrıca, Tanzimat öncesi Avrupalı muşeret usullerinin saraya girmesinde ise Avrupa'ya giden elçilerin etkisi büyüktür.

Tanzimattan önce Avrupa -özellikle Fransız- modası İstanbul'da hayatın her alanına girer. Osmanlı aristokrasisindeki bu değişim, zamanla *Batı taklidi bir yaşamı* da beraberinde getirir. “1754'te İstanbul'a gelen Baron De Tott'un karısı ziyaretine gittiği Üçüncü Ahmet'in kızının yaşadığı mekânın Fransız dekoruyla döşendiğini hayretle izler.” (Karabıyık, 1995: 110) II. Meşrutiyet'ten sonra Amerikan ve İngiliz mobilyalarının revaçta olduğu görülür. Batılı tarzda yetişen neslin, yenilikleri daha kolay benimseyeceği aşikârdır. Bu bakımdan Tanzimattan

önce başlayan süreç, Tanzimatın ilk yıllarında devam eder. Asıl olan, bu dönemlerdeki değişimin -batılılaşma/modernleşme sürecinin- üst kesimin ve halkın hayat tarzına nasıl yansdığı ve Batı'nı ne ölçüde ve nasıl algılandığı meselesidir.

II. Mahmut döneminde özellikle kılık-kıyafette, yani şekilde önemli değişiklikler yapılır. Kıyafet değişiminin zihniyette bir değişime yol açması da muhtemel bir durumdur. "Namık Paşa, miralay rütbesiyle başında bulunduğu Üçüncü Hassa Alayı'nın tanzimini Batı orduları usulünde yaparken, askerlerin başlarını dik tutabilmeleri için ceketlerinin yakalarını çok sert kumaştan yaptırır." (Saydam, 2002: 550) Böylece taklitçi yaşama şekli bir alışkanlığa dönüşür. Önceleri önemsenmeyen fes bile zamanla vazgeçilmez bir aksesuar haline alır. Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği dönemde, yenileşmenin bu kadar taklitçi bir duruma geleceğini kestirebilmek güçtür. Çünkü o dönemde devletin yenileşme süreciyle Avrupa karşısında tutunabileceği fikri hâkimdir. Tanzimatın ilanından birkaç yıl sonra hızlı bir taklitçilik cereyanı görülür. Bu da Tanzimatın asıl amacına ters düşer. Amaçları farklı olsa da değişimin düğmesine basılmıştır artık.

19. yüzyılın sonlarında daha da belirginleşen *yanlış Batılılaşma* veya Batı'yı yanlış anlama, *dejenere* kişilerin ortaya çıkmasını sebep olur. İstanbul hayatında sık rastlanır hale gelen bu kişiler, romanlarda da sık sık işlenir. Yazarların burada en çok eleştirdiği husus, roman kahramanlarının kendi kültürüne yabancılaşması, tüm benliğini körü körüne Batılıya teslim etmesi, tembel, mirasyedi, taklitçi yani bir *züppe* olmasıdır. Rezaizade'nin *Araba Sevdası* adlı romanında asıl kahraman Bihruz Bey, Batı değerlerine hayran, yüzeysel kültüre sahip alafranga züppe tipidir. O, kendisine kalan mirası Batılı yaşama arzusuyla kısa sürede tüketen ve sonunda *sefil* olan bir tiptir. Bildiği yarım Fransızcasıyla tam bir taklitçi örneğidir. Bihruz Bey, Doğu ile Batı kültürü arasında bocalayan haliyle Ahmet Mithat'ın Felatun Bey'inin ikiz kardeşi gibidir. Tanzimat döneminde ve sonrasında Bihruz ve Felatun Beylere sık sık rastlanır. Ahmet Mithat bu dejenere tipin karşısına ideal bir şahıs ortaya koyar: Rakım Efendi. Bu şahsiyet ise değerlerine bağlı ama yeniliğe açık, yani yazarının takdirini toplayan biridir.

Alafranga ve lüks yaşama isteği, aşırı lükse ve israfa sebep olur. Özellikle bazı üst düzey bürokratların maliyeti yüksek ürünler satın alması ve harcamalardaki dikkatsizlikleri de belirtmek gerekir. Osmanlı yenileşmesini baltalayan *israf* ve *taklit* sonuçta devleti yıkılışa sürükleyen unsurlar arasında yer alır.

4. Eğitim-Öğretim ve Okullar

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki yenileşme hareketlerinin muhtevası önemlidir. Şekle önem veren aşırı Batı hayranlarının yanı sıra, ülkeye faydalı olabilecek bilgi ve teknolojilerin alınması için çaba harcayan kişiler de vardır. Abdülmecit, 1845'te yaptığı konuşmasında eğitimin amaçlarını, halkın cahilliğini kaldırmak ve din ve dünya için gerekli olan din bilgilerini ve yararlı bilimlerini yaymak olarak ifade eder. Daha önce 1838'de din öğretimi öne çıkmazken sonradan maarif ile din öğretiminin beraber anıldığı görülür. II. Mahmut döneminden beri eğitimde yapılan değişimler, medresenin etkisinden kurtulamadığı için modern eğitimin verilmesi gecikir.

17. yüzyılın sonlarında belirginleşen yenilik ihtiyacı, bilgi ve teknolojiye Avrupa'nın takip edilmesini gerekli kılar. Yapılacak yeniliklerde eğitim ve

öğretime öncelik verilmesi gerektiği düşüncesi ağırlık kazanır. Batı tarzında öğretim yapan okulların açılması, medreselerin de çağın şartlarına uygun eğitim yapması fikrini doğurur.

Medreselerin kurulmaya başladığı XI. yüzyıl, İslam dünyasındaki önemli bir zaman dilimidir. Medreseler devletin hukuki ve idari mekanizmasının çalışmasına hizmet eden elemanlar yetiştirmek ve gerek dini gerekse akli bilimlerin öğretiminin yapıldığı kurumlar olmak durumundadır. Bununla beraber “Medreseler, var olduğu sürece devrinin zihniyet yapısını da yansıtır.” (Zengin, 2004: 18)

Değişen dünyaya uyum sağlamak için Osmanlıda hemen her alanda yenilik yapma zarureti getirir. Bu, ilk olarak pozitif bilimlerle ilgili okulların açılması ile kendini gösterir. “Halil Hamid Paşa'nın gayretiyle 1773'te Mekteb-i Riyaziye, 1776'da Hendese Odası adıyla mühendislik okulu, 1783'te Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun açılır.” (Bostan, 1992: 70) Bu eğitim ve öğretimdeki sıkıntıları aşmak için II. Mahmut döneminde yenilik çalışmaları artar. Padişah, eski ilmiye kurumlarına alternatif olarak eğitilmiş başka bir insan grubu kurar. “Bu amaçla öncelikle memur yetiştirecek olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, Harbiye, Tıbbiye, Dârü'l-Muallimin, Dârü'l-Muallimat, Dârü'l-Fünun, Galatasaray Sultanisi, rüştiye ve idadiler açılır. Daha da önemlisi 1857 yılına kadar nispeten plânsız ve dağınık olarak gerçekleştirilen eğitim reformları, bu yıl kabineye dâhil edilen Maarif-i Umumiye Nezareti'nin uhdesine terk edilir.” (Saydam, 2002: 551)

1862'den itibaren kız öğrencilerin ortaöğrenim görmeleri önemli bir aşamadır. İlk kez bir kadın öğretmenin ataması 1873'te olur. Bütün yeniliklere rağmen medreseler yeterince yenileştirilemez. Medrese öğrencilerinin zamanla yeni okullara yönelmesi Tanzimat dönemine tesadüf eder. Tanzimattan önce kurulan Mühendishane, Harbiye ve Tıbbiye gibi okullar daha da gelişir. 1846-1850 yılları arasında, bu bölümlerden mezun birçok kişi Avrupa'ya gönderilir. Tıbbiye'nin ilk mezunları arasında Hayrullah Efendi, Hekim İsmail Paşa ve Fuat Paşa da yer alır.

Tanzimat döneminde birçok yeni eğitim kurumunun kurulduğu görülür. 1851'de programını Cevdet Efendi'nin hazırladığı *Encümen-i Dâniş* kurulur. Burada özellikle dil, edebiyat ve tarih alanlarında yeni eserlerin yazılması hedeflenir. Zamanla bu kuruma birçok tanınmış kişi alınır. Ayrıca, Avusturyalı tarihçi Joseph von Hammer ve sözlük sahibi İngiliz James Redhouse gibi yabancı kişiler de üyeliğe seçilir. *Encümen-i Dâniş*, bilimler ve dil-edebiyat alanında büyük, başarılı yapıtlar meydana getirmemişse de en büyük katkısı Cevdet Paşa'nın yazmaya memur edildiği tarih olur. (Berkes, 2004: 235)

Encümen-i Dâniş'in yerine *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* kurulur. Bu kurum Tahir Münif Efendi'nin yönetiminde *Mecmua-i Fünûn*'u çıkarır. Bu dergide fen, ilim, hikmet içerikli yazılar yayımlanır. Yabancıların desteğiyle Osmanlı topraklarında kurulan Fransız, İngiliz, Amerikan, Alman, İtalyan ve Avusturya okullarıyla, Osmanlı Devleti içerisinde *Amerikan usulü* eğitim vermek üzere 1863 yılında İstanbul'da kurulmuş okul olan *Robert Koleji*, eğitim alanında etkili olur. Bu hususta Yılmaz Öztuna, Tanzimat eğitiminin felsefesini “Batı ilmi ile Doğu kültürünün birleşimi” (2004: 178) olarak ifade eder.

Eğitim alanındaki en kapsamlı reform hareketi mahiyetindeki girişim olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, öğretimi ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim olarak

üç ana kategoride toplar. Nezaret'in hazırladığı 1869 nizamnamesi Osmanlı eğitim sistemini önemli ölçüde yeniden düzenler. Bu dönemde meslek okullarına ağırlık verilir.

Tanzimatla birlikte açılan mesleki ve teknik öğretim kurumları; belirli bir sisteme göre değil, genellikle bazı teşkilatların kendi iç bünyelerindeki eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla açılmışlardır. (Vahapoğlu, 2005: 87) Bu okullar, meslek okulları, erkek teknik öğretim okulları, kız teknik öğretim okulları, ticaret okulları ve ziraat ve orman okullarıdır. 1846'da açılan Dârü'l-Fünun, Batılı anlamdaki ilk yüksek öğretim kurumu niteliği taşır. Belirli zamanlarda kapatılıp tekrar açılan bu kurum, Cumhuriyet döneminde 1933'te kapatılır ve yerine *İstanbul Üniversitesi* kurulur. Batılıların ulaştığı teknik düzeyi yakalama isteği eğitime verilen desteği artırır. Kısa zamanda birçok alanda okullar açılır. Tanzimat döneminde eğitime verilen önem II. Abdülhamit devrindeki atılımlarla zirveye çıkar. Gerek okul gerekse öğrenci sayısında önemli artışlar olur. Padişah tahta geçtiğinde 250 olan rüştiye sayısı onun saltanatının sonunda 600'e, 5 olan idadi sayısı 104'e, 200 olan iptidaiye sayısı 9000'e yükselir. Sayısal orandaki bu artışların kaliteye aynı derecede yansıdığı söylenirse de gelişmenin boyutları inkâr edilemez. Tahminlere göre 1800'lerde %1 olan okur-yazarlık yüz yıl sonunda %5 ile %10 seviyesine ulaşır." (Saydam, 2002: 553)

Osmanlıda azınlıklara Fatih Sultan Mehmet zamanında bazı haklar verilmiştir. Rumlara ve patrikhanesine tanınan imtiyazlar daha sonra genişletilerek diğer Hristiyan topluluklara ve Musevilere de verilir. Rumlar daha sonraları diğer azınlıkların okul açtıkları görülür. İlk zamanlarda rahat hareket eden azınlık okulları daha sonraki süreçte denetime alınır. Ancak yabancı devletlerin baskısı denetimlerin sağlıklı yürümesini engeller. Ayrıca bu okulların kurulmasında etkili olan teşkilatlar, misyonerler ve yabancı devletler bunları maddi bakımdan da destekler. Yabancı okullar içerisinde adı sık geçen Robert Kolej, yönetim ve öğretimde özerk bir kuruluş durumundadır. (Vahapoğlu, 2005: 180)

Robert Koleji'nde, azınlıklara yönelik Ermenice, Bulgarca, Rumca da öğretilir. Ayrıca öğrencilere milli dilleri, edebiyatları, tarih ve coğrafyaları verilir. 19. yüz yılın sonuna gelindiğinde yabancı okulların sayısı gittikçe artar. "1897 yılında ülkede 63 idadi (8305 öğrenci), 74 rüştiye (6557) öğrenci), 246 iptidai (16.697 öğrenci) mevcuttur " (Saydam, 2002: 554). Durum öyle bir hal alır ki ülkede kontrolü sağlanamayan okullar devleti sıkıntıya sokar. Böylece *yabancı okullar meselesi* ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecinde, askeri okulların önemli bir yeri vardır. Bu okullar 20. yüzyılın ilk yıllarında da önemini korur. Bu dönemde askeri mekteplerin en başta gelenleri İstanbul'da yer alır. Bununla birlikte vilayetlerde Osmanlı ordusunun ihtiyacını karşılayan askeri idâdi ve rüştiyeler vardır. 20. yüzyılın başlarında İstanbul'da açılan askeri mekteplerden ilki, idâdi şubesi de bulunan Mekteb-i Harbiye'dir. İkinci olarak yine idâdi şubesi bulunan Mekteb-i Tıbbiye gelir.

Bu iki mektebin açılması ile önemi azalmasına rağmen topçu mektebi durumunda olan *Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn* da faaliyetlerine devam eder. Bu dönemde İstanbul'da bu mekteplerin idâdi kısımlarına hazırlık görevi gören askeri rüştiyeler

de eğitim hizmetleri vermektedir. Bu dönemde ayrıca *Bahriye Mektebi* ve *Bahriye Makine Uygulama Mektebi* de eğitim vermektedir.

5. Kent/İnsan

Osmanlı Devleti 19. yüzyıla gelindiğinde kentleşme hususunda önemli teşebbüslere girişir. Tanzimat yıllarında şehirler, camiler, medreseler, büyük meydanlar, kiliseler, çarşılar, bedesten, kışlalar, sokaklar, mahalleler vb. gibi birimlerden oluşmaktadır. Mahallelerde yaşayanlar birbirlerine hem din hem de gelenekler bakımından bağlıdırlar. Bu yerlerde cami, kilise, çeşme, okul gibi halkın ortak kullandığı birimler vardır. Bazı mahallelerde fabrikalar ve küçük işletmeler de yer alır. Başkent İstanbul Tanzimat döneminde de revaçtır. Rahat yaşama isteği bu kenti her zaman cazibe merkezi yapmıştır. İstanbul'a yurdun her tarafından önemli sayılabilecek göçler olur. Öyle ki bu kente giriş ve yerleşim denetim altına alınmaya başlanır, hatta fermanlar ilan edilir. Bütün yasaklamalara rağmen İstanbul plansız ve programsız bir şekilde büyümeye devam eder. 19. yüzyılda başta İstanbul olmak üzere büyük kentler yabancı sermayenin etkisini hisseder. Batılı devletlerin açtığı bankalar yeni girişimleri de beraberinde getirir. Zamanla ülkede iş hanları çoğalır, ulaşım ağı gelişir, fabrikalar, hastaneler, kışlalar vb. sayıca artar.

Tanzimat dönemindeki şehirleşme, beraberinde aşırı nüfus artışını getirir. Sanayi bakımından Avrupa'dan geri kalmışlığı, öncelikle tarım ve hayvancılıkla gidemeye çalışan devlet, köyden kente göçlerin artmasıyla sıkıntıya girer. 19. yüzyılda İstanbul'a gelen kitlenin durumuna bakıldığında bireysel göçlerin yanı sıra ev göçlerinin de yoğun olarak yapılmaya çalışıldığı görülecektir. Gerek nüfus artışına olan etkileri gerekse taşrada toprağın ekilip biçilmesinde meydana gelebilecek aksamalar ve dolayısıyla devlet gelirlerinde yaşanacak azalmalar, hane göçü konusundaki temel endişelerdendir. Duruma müdahale eden hükümet bazı yasaklamalara gitmek zorunda kalır. Bu önlemlerden biri de İstanbul'a gelmek isteyen ailelerin öncelikle vergi ile alakalı bir sorunlarının olmamasına dikkat edilir, tezkere verileceklerin, memleketlerinde topraklarını ekip biçecek kimseleri olan kişiler olmasına özen gösterilir. (Demirtaş, 2009: 740) Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesinden itibaren ana topraklara olan göçün artmasına ve bu da yeni yerleşim birimlerinin ortaya çıkmasına sebep olur. 1768 yılından sonraki birçok savaşta toprakların kaybedilmesi, kaybedilen yerlerde yaşayanların elde bulunan memleketlere göç etmesine yol açar.

Osmanlı Devleti, köylünün, toprağını terk etmemesi için gerekli tedbirleri de alır. Toprağın işlenmemesinin vergileri azaltacağı ve ekonominin zarar göreceği endişesi bunda etkili olur. Bundan dolayı köylünün izinsiz olarak toprağını bırakıp şehre yerleşmesi önlenir. Önceleri titizlikle uygulanan nizamnameler, devlet zayıfladıkça geçerliliğini kaybetmeye başlar. Tarım ve hayvancılığın yeterince desteklenmemesi ve şehirleşmenin hızlanması köylüyü toprağından koparır.

Tanzimat döneminde Batı ile temasların artmasıyla, ülkeye birçok yabancı iş adamı, tüccar, devlet adamı ve seyyah gelir. Ulaşım ağının gelişmesi büyük kentlerin sayısını artırır. Kentleşmeyle beraber ihtiyaçların da artması kaçınılmaz olur. Hükümet halkın yaşam koşullarını düzenli hale getirmek için tedbirler alır. Limanların modernleştirilmesi, iş merkezlerinin sayısının artırılması, alt yapı, su, tramvay havagazı hizmetlerin sağlanması en önemli gelişmelerdendir. Şehir

yönetim tarzının yeniden düzenlenmesi zorunluluğu duyulur ve modern belediyelerin kurulması fikri ön plana çıkar.

6.Aile

Osmanlının geleneksel aile kuruluşu, evlenecek olan kız ve erkeğin iradeleri ve büyüklerinin onayına göreydi. Nikâh işlemleri yetkili kişilerce şehir merkezlerinde mahkeme tarafından yerine getirilir ve şer'îye sicillerine kaydedilirdi. Din adamı ise ancak hâkim kontrolünde nikâh kıyabilirdi. Evlenecek taraflar kadından bir belge getirmek zorundaydı. Ayrıca resmi olmayan nikâhlar İslam hukukuna göre kıyılmışsa kabul edilirdi. Bu tür nikâhlarda ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle mahkemelerde birçok dava görülür. Evlenme ile ilgili problemler artınca birtakım tedbirler alınır. Bu amaçla, 2 Eylül 1881 tarihli Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nde nikâhların şer'îye mahkemelerinden verilen izinname üzerine kıyılması ve nikâhı kıyacak olan imamın durumu sekiz gün içerisinde bir ilmühaberle sicill-i nüfus memuruna bildirmesi gerekir. (Saydam, 2002: 576).

Osmanlı ilim adamları tek evliliği tavsiye etmiştir. Bazı zengin ailelerin ve üst düzey yöneticileri dışında çok eşlilik fazla görülmez. 1917'den sonra çıkarılan Hukuk Kararnamesi ile çok eşliliğe sınırlama getirilir. Evlilik kurumuna önem veren İslam hukuku boşanmayı hoş görmemiştir. Ancak son çare olarak boşanma olacaksa erkeğin veya kadının boşanma davası açma hakkı vardır. Uygulamada kadının bu hakkı pek kullanmadığı görülür.

19. yüzyıla kadar erkek çocuklar kızlara göre daha üst eğitim kurumlarında okuma fırsatı bulur. Kız çocukları ise genellikle bazı eğitilmiş ve bilgili kadınların evlerine gidip bazı dersler alırlar. Bu evlerde özellikle Kur'an-ı Kerim öğretilir ve dini bilgiler verilir. Zengin ailelerin çoğu çocuklarına özel öğretmenler tutarak çocuklarının yetişmesini sağlar. Tanzimat döneminde, kız çocuklarının da okuyabilmesi için teklifler getirilir. Bu konuda en önemli gelişmeler 1869'dan itibaren gerçekleşir. Bu yıl kız rüştiyesi, kız sanayi mektebi açılır. Bir yıl sonra bayan öğretmen yetiştirmek için Dârü'l-Muallimat açılır. (Saydam, 2002: 578) 1880 yılında ise ilk kız idadisi faaliyete geçer. Daha sonraki yıllarda kızlara yüksekokul düzeyinde eğitim verilerek kızların eğitim alanında aktif olması sağlanır. Ancak, kız çocuklarının okutulması istenilen düzeye bir türlü ulaşamaz.

Osmanlı döneminde kadın, bugünkü gibi profesyonel anlamda iş hayatında aktif değildir. Kadın genellikle evinden ve çocuklarından sorumludur. Köylerde ve diğer kırsal kesimlerde tarla, bağ ve bahçe işlerinde çalışmaktadır. Bir kısmı küçük dokuma tezgâhlarında ve bunun gibi işlerde de görev alır. Ayrıca bazı tüccarların yanında dantel, çorap dokuma gibi el işlerini alarak evlerinde yapabiliyorlardı. Aile içi yardımlaşma da önem taşır. Ailenin tüm bireyleri kendi atölyelerinde çalışabilme imkânını da bulurlar.

II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreçte kadın özellikle kent kadını toplumsal hayatta çok silik olarak yer almıştır. Meşrutiyet'in ilanı ile kadınlar artık kendilerine geleneksel düzen tarafından biçilmiş ev içi mekânlardan çıkıp erkeklerle eşit haklara sahip olabilecekleri kamusal mekânlarda görünür olmak isterler. (Karaca, 2011: 106) Osmanlıda kadının toplum hayatında konumunun çağdaş yapıya uygun hale getirme çabaları toplumun dinamiklerine önemli tesirler bırakır. "Hürriyet talebiyle yeniden tanımlanan bu dönem, hem kadın hem de erkek

açısından yeni ve ciddi bir değişmeye zemin hazırlamıştır. Bu söylemin kadın tarafından seslendirilmesi kamusal eğitimin mecburî tutulmasıyla ilintilidir. Eğitimle toplum hayatında farklı hareketlilik alanlarında, yeni bir biçimde var olma durumlarını keşfeden kadınlar bunun gereklilik, bir başka ifadeyle 'hak' olduğunu her fırsatta dillendirmişlerdir." (Meriç, 2005: 112)

Yenileşme döneminde kadınları iş hayatında ve sosyal yaşamda daha çok görürüz. Yönetici ve bürokrat kesimin hanımları ve kızları eğlence yerlerine, tiyatroya, balelere ve diğer toplantılara daha sık gider. Bu kesimde kadın-erkek arkadaşlığı iyice normal bir hal almaya başlar. Günlük hayatın değişiminde Beyoğlu'nun önemli yeri vardır. Toplumun Batı'ya açılan penceresi sayılan bu mekân, sinemasıyla, tiyatrosuyla, batı tarzı otelleriyle ve meyhaneleriyle tam bir Batı şehrini andırır. Ülkeye gelen diplomat, iş adamı ve diğer yabancıların Türk ailesi üzerinde büyük bir etki yaptığı görülür. Büyük şehirlerdeki aydın ve zengin ailelerin değişime kolaylıkla uyum sağladığı görülürken geriye kalan ailelerin bu dönemdeki yenileşmeye hemen adapte olduğu söylenemez. Nitekim Türk ülkesinde yeni hayat tarzı yavaş yavaş yayılmaya devam eder.

Türk aile yapısı ve kadın hakları hususu edebiyatta da sık sık işlenir. Batılı ülkelerde kadın-erkek eşitliği tartışmaları Osmanlı topraklarında da duyulur. Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, kadın konusunu işlediği *Nisvan-ı İslâm* adlı eseriyle, Osmanlılarda ilk kadın hakları savunucusu sayılır. (Saydam, 2002: 579) Ancak buradaki kadın hakları feminist anlamda değil, İslami çerçevede ele alınmıştır. Tanzimat döneminin önemli fikir adamlarından olan Şinasi, *Şair Evlenmesi* adlı eserinde, evlilik kurumu üzerinde durur ve görmeden evlilik anlayışını eleştirir. Kadın ve aile kavramları Ahmet Mithat'ın birçok romanında ele alınır. Nabizâde Nazım'ın *Zehra* isimli romanı, aile içi ilişkileri dile getirir. Hüseyin Rahmi'nin *İffet* romanında kadının yaşadığı trajedi anlatılır.

Osmanlı'nın zengin ailelerinin bir kısmının konaklarında köle ve cariyeleri vardır. Bu kişiler özellikle ev işlerini yapmakla yükümlüdürler. Köleler efendilerinin malı olduğu için, efendilerinin koruması altındadır. Onlar da efendilerinin canına ve malına zarar vermezler. Ahmet Akgündüz, İslâm hukukundaki kölelik müessesesini, esirlik ve kölelikten hürriyete geçiş (2000: 114) olarak vasıflandırır. 17 Kasım 1864'te çıkarılan fermanla kölelere işkence yapılmaması istenir. Daha sonra, köle alım-satımı yasaklanır. Ancak gizliden ticareti yapılan köleler satılmaktan kurtulamaz. Sonunda, 27 Ekim 1909 tarihli kanunla her türlü köle alım-satımı kesin olarak yasaklanır. Sonuçta, Osmanlı ailesi gelenek ve dinin yönlendirici özelliğine ve devletin kanunlarına göre varlığını devam ettirir. Kuruluş ve Yükseliş dönemlerinde daha sağlam temellere sahip aile yapısı, 17. yüzyılın sonlarına doğru -ülkenin diğer kurumlarında olduğu gibi- değişim içindedir. Batılılaşma hareketlerinin hızlanmasıyla öncelikle aydın ve zengin ailelerde başlayan değişim, zamanla toplumun her kesimini etkiler.

7. Nüfus

19. yüzyılda yenileşme hareketleri toplum hayatına her yönden yansır. Ülkedeki değişimler nüfus sayımının yapılma fikrini geliştirir. 1843'te ordunun yeniden teşkilatlanması için erkek Müslümanlarla cizye mükellefi olan gayrimüslimlerin tespiti kararlaştırılır (Saydam, 2002: 582). Ancak istenilen sonuca ulaşamaz. Bunlarla birlikte 1844'te ülkenin genel nüfusunun 35.350.000 civarındadır. Sayımı

yapılmamış olanlarla birlikte ülkenin nüfusunun 45-50 milyon civarında olduğu tahmin edilir. 1882 yılında başlayıp 1890'da tamamlanan sayım, kadın ve erkek nüfusun birlikte kaydedildiği ilk nüfus sayımıdır. Kaydı yapılan herkese bir nüfus tezkeresi verilir. Bundan böyle, resmi muamelelerde bu belgenin gösterilmesi zorunlu olur. 1893'te açıklanan sonuçlara göre ülke nüfusu 17.388.662 kişidir. İmparatorluğun bazı bölgelerinde (Girit, Hicaz, Yemen vb.) sayım yapılmadığından kesin bir sayı vermek mümkün değildir. Bunların da eklenmesiyle toplam nüfus 32 milyonun üzerindedir. Bu verilere göre ülkenin yüzölçümü 3.272.354 kilometrekaredir. (Saydam, 2002: 583)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından XX. yüzyıla kadar hızlı bir nüfus artışı görülmez. İlk yıllarında bugünkü Türkiye topraklarında 10 milyon civarındaki kişi sayısı, 16. yüzyıla gelindiğinde 20 milyona ulaşmaz. Bu rakam XX. yüzyılın başlarında da büyük değişim göstermez. Zamanla Kafkasya'dan ve Balkanlardan yapılan göçlerden sonra önemli sayıda nüfus artışı görülür. Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus artışı hızlı değildir. Nüfus 1923'te 12 milyon iken, 1940'ta 18 milyon olur. Türkiye'nin nüfusu ancak 1960'lardan itibaren önemli bir artış hızı yakalar. 1774 yılından itibaren, kaybedilen topraklarda yaşayanların ana topraklara göç etmesi, nüfus sayısının hızla artmasına sebep olur. Göç edenler arasında Ruslardan kaçan Hristiyan Gürcüler, Yahudiler, Macarlar ve Polonyalılar da vardır. 1856-1876 yılları arasında bir milyonun üzerinde göçmen ülkeye girer. Ayrıca ülke içindeki köyden kente göç hareketi nüfus dağılımını etkiler. 1907 ve 1914 yıllarında iki nüfus sayımı daha yapılır. Toplam nüfus 1907'de yirmi milyon, 1914'te ise on sekiz milyon civarındadır. Nüfusun azalmasında salgın hastalıklar, savaşla ve toprak kayıpları önemli rol oynar.

8. Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı ve Kültürel Müesseseler

Anadolu, yüzyıllar boyunca uygarlıkların kurulup yıkıldığı bir medeniyet beşiğidir. Değişik dinlere, geleneklere, kültürlere sahip toplumlar, bu topraklarda bir *kültürel mozaik* meydana getirir. Türkler Anadolu'ya geldikten sonra, bu bölgeyi Türk-İslam eserleriyle donatır. Anadolu zamanla Türklerin anavatanı haline gelir. Nitekim günümüzde bu coğrafyanın her bölgesinde farklı din ve kültürlere ait izler bulabilmek mümkündür.

Osmanlının reformlarda önemli ilerlemeler gösterdiği 19. yüzyılda, yabancı devletler ülkede her türlü siyasi, iktisadi ve kültürel faaliyet içine girerler. Yabancıların faaliyetleri özellikle dini ve eğitim kurumları üzerinde yoğunlaşır.²

² 19. Yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerden biri de Henry John Van Lennep'tir. "18 Mart 1815 tarihinde Türkiye'de İzmir şehrinde doğmuştur. Lennep'in ailesi Hollanda'nın tanınmış ve eğitilmiş bir sülalesine dayanmaktadır. 1830 yılında ailesi tarafından eğitim amaçlı Amerika'ya gönderilen Lennep, ilk olarak bir dil okuluna devam etmiş ve akabinde ise dini ilimlerle uğraşmıştır. 1840 yılında "American Board of Commissioners for Foreign Missions" (ABCFM) (Amerikan Yurtdışı Misyonerler Komisyoneri Masası) misyoneri olarak Anadolu'ya gelmiştir. Lennep ilk misyonerlik faaliyetlerine İzmir'de başlamıştır. O, çalışmalarını genel olarak "çok ilginç bir ırk" olarak nitelendirdiği Ermeniler üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu doğrultuda 1840-1869 yılları arasında Anadolu, Suriye ve Balkanlarda yeni bir misyonerlik teşkilatı kurmuştur. Kendisinden sonra gelen misyonerler ve dini kuruluşlarla ilişki kurmuştur. Bu doğrultuda başta İzmir (1840-44), İstanbul (1844-1854) Tokat (1854-56) olmak üzere Mısır ve Doğu'ya araştırma amaçlı seyahatler gerçekleştirmiştir." (Ayşegül Kuş, "Henry John Van Lennep'e Göre Amasya",

“15. Yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı okullar, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasının belli bölgelerinde misyoner istasyonları kurarak etkinliklerini artırmışlardır.” (Taşkın, 2009: 171) Bu alanda İzmir, Antep, Merzifon, Maraş ve Harput'ta birçok yabancı okul açılır. Harput'ta kurulan okullardan biri de Amerikan destekli 1878'de *Ermenistan Koleji* (Armenia College) adı altında kurulan okuldur. Bundan on yıl sonra Müslüman Türk halkının tepkisi ve II. Abdülhamid'in isteğiyle bu ad *Fırat Koleji* (Euphrates)'ne dönüşür. 1863 yılında Amerika ile Türk hükümeti arasındaki görüşmeler sonucunda *Merzifon Amerikan Koleji* kurulur.

1894 yılına gelindiğinde ülkede 427 yabancı okul bulunduğu görülür. 1912 yılında Osmanlı topraklarında bulunan Fransız okulu 370 iken bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 108.122'dir. 1903 yılında 266 Amerikan okulu, 1902'de 39 Alman okulu mevcuttur. (Şişman, 2002: 598) Yine aynı ülkeler başta olmak üzere birçok yabancı ülkenin kiliseler, ibadethaneler, yetimhaneler, hastaneler, hayır kurumları ve misafirhaneler yaptıkları veya var olan bu gibi mekânların tamirâtı ile meşgul olduğu görülür.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okulların kuruluş ve gelişimine baktığımızda, bu alandaki girişimlerin 15. yüzyıla kadar gittiğini görürüz. Bu alanda ilkokul olarak 1454 yılında kurulan *Fener Rum* okulunu görmekteyiz. Daha sonra 1583'te *Saint Benoit* okulu açılır. 1863 yılında çıkan Gümrük Nizamnamesi ve 7 Eylül 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'nde yabancı okullar konusunda gerekli tedbirler alınır da baskılar nedeniyle istenilen kontrol sağlanamaz.

Ayrıca, 1863'te açılan *Robert Koleji*'nin Türk eğitime ve hayatına etkisi büyüktür. *İstanbul Amerikan Kız Koleji* de bir diğer Amerikan okuludur. Bunlar dışında Fransız, İtalyan, Alman, Rus, İran, Bulgar, İngiliz eğitim kurumları da faaliyet gösterirler.

9. Sosyal ve Mali Yapı

Osmanlı devlet yapısındaki aksamalar yaşamın her tarafına yansır. Kalabalıklaşan yerleşim birimleri asayişin sağlanmasını güçleştirir. İç güvenlik sorunları, tarımdaki çözümler, hayvancılığın gerilemesi, toprakların verimsizleşmesi, iskân politikasındaki başarısızlık ve asker sayısındaki azalma sıkıntıları artırır.

17. yüzyılın sonlarındaki bu bozulmalar ve merkezi otoritenin zayıflaması âyânlık sisteminin güçlenmesine sebep olur. Bu, merkezîyetçiliğin zayıflaması ve mahalli güçlerin iktisadi, siyasi ve idari bakımlardan kuvvetlenip ayrı bir sosyal tabaka oluşturmaları demektir. (Tabakoğlu, 2002: 610) Devlet böylece hiç de istemediği halde, âyânları da, beylerbeyi, kadı, molla gibi muhatap almak durumunda kalır. Adeta derebey haline gelen âyânlar, tarım, ordu ve yönetim üzerinde etkili hale gelir. Âyânların güçlenmesi ile devletin otoritesi sarsılır. Sonuçta, devlet ile âyân arasında 1808'de uzlaşma sağlanarak Sened-i İttifak imzalanır.

GOSOS/Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, Yaz 2016, 11/1, s.256-257)

Lenep'in çalışmaları ve görüşleri için bk. Henry John Van Lenep, *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, Pars Tuğlacı (yay.haz.), İstanbul: Altayhan Matbaası, 1985.

Batı toplumlarında ticaretle başlayan değişim, burjuvazinin gelişmesi ve Sanayi İnkılabı'yla beraber ileri seviyeye ulaşır. Osmanlı toplumunda burjuvazi sınıfının olmayışı büyük özel mülkiyetlerin oluşmasını engeller. Osmanlı toprak sistemindeki değişim ile özel mülkiyet fikri ortaya çıkar. Sonuçta 18. yüzyılda özel mülkiyetin gelişimi ile yeni bir içtimai ve iktisadi yapı oluşur. Osmanlı, bu süreçte sistemli bir ilerleme kaydedemez.

Osmanlı aile tipi 19. yüzyıla gelinceye kadar benzer bir yapı gösterir. Bu yüzyıla kadar çok eşlilik serbest olmasına rağmen tek eşlilik çokça görülür. Yenileşmenin hızlandığı dönemde burjuva aile tipi Osmanlı'yı etkiler. Batılı yaşam tarzı zengin ve bürokratik ailelerde açıkça görülür.

Batı toplumlarında kadının çalışma hayatında görülmesi, zamanla Türk kadınına da yansır. Batılılaşma çerçevesinde değişen ailede bireyler arasındaki ilişkiler değişir. Kadın erkek ilişkileri eski hayat biçiminden uzaklaşır. Yeni aile yapısı içerisinde kimsesiz kalan çocuklar için 1860'lardan itibaren *Islahhaneler*; yaşlılar için de 1895'te *Dârülaceze* kurulur.

Osmanlı Devleti'nde mali yapı gelir gider dengesi ile alakalıdır. Osmanlı maliyesi, merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar üzerine kuruludur. 19. yüzyıldaki köklü değişimler içerisinde yer alan maliyeyi güçlendirme çabaları olumlu bir neticeye varamaz. Gelir-gider dengesinin bozulması dış borçlarının artmasına bu da ülkenin Batı'ya daha çok bağlı kalmasına sebep olur. Tanzimat döneminde mali teşkilatın merkezileştirilmesi, yani çoklu hazine sisteminden tekli hazine sistemine geçilmesi ile gelir ve giderlerin merkezi hazine tarafından kontrol edilmesi sağlanır. Padişahın gelir ve giderlerini kayıt altında tutan Hazine-i Hassa'ya ayrılan hisselerle birçok yatırım yapılır. 1850'de Darbhâne-i Âmire Nezareti Hazine-i Hassa kurulur. II. Abdülhamit döneminde Hazine-İ Hassa gelişim gösterir. 1909'dan itibaren Nezaret'ten Umum Müdürlüğe indirilen Hazine-i Hassa'nın gelir kaynakları 1924'te hilafetin ilgasıyla birlikte millete intikal eder. (Tabakoğlu, 2002: 617)

Osmanlı Devleti'nin toprak kayıplarıyla başlayan ekonomik bozulma savaşların kaybedilmesiyle üst seviyelere çıkar. 1747-1768 yılları arasındaki barış dönemi, devletin her yönden toparlanmasını sağlar. Ancak savaşların tekrar başlaması ve art arda gelen yenilgiler mali durumu iyice sarsıntıya uğratar. Batılı anlamda ilk bütçe 1863 yılında oluşturulur. Böylece giderlerin öncelikli olduğu bir bütçe anlayışı gelişir. 17. yüzyılın sonlarındaki İkinci Viyana yenilgisi iç borçlanmaya sebep olur. 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra başlayan dış borçlanma ile Osmanlı'nın klasik mali yapısı bozulur. Zaten alınan borçlar bu savaşın masraflarına ancak yeter. Bundan sonra hızlı bir borçlanma sürecine girilir. Devletin tüm gelirlerini teminat olarak göstermesine kadar varan borçlanma *Düyyûn-ı Umumiye* kavramını ortaya çıkarır. Devlet ekonomik yapının bozulmasıyla yabancı sermayenin etkisine girer. Daha sonra 1862'de *Galata Borsası*, 4 Şubat 1863'te *Osmanlı Bankası* kurulur. Bu arada Avrupa bankalarına borçlanma devam eder. "Bu tarihten itibaren borçlarda önemli artışlar olur ve 1865-1874 yılları arasında 204.460.000 lira borç alınır." (Önsoy, 1999: 100) Bu dönemde alınan borç önceki döneme göre % 400'ün üzerinde artar. Üstelik tahvillerin satış fiyatı düşük olduğundan ele geçen para daha da azalır. (Yıldırım, 2001: 319)

Ekonomik yapının bozulması ve toprak kayıpları Tımar sisteminin işlerliğini engeller. 1858 yılındaki *Arazi Kanunnamesi* ile zirai topraklarda özel mülkiyet yaygınlaşır. Tanzimatla beraber tımar sistemi ortadan kalkar. Toprak sistemindeki değişmeler Cumhuriyet'e kadar devam eder. Süreç, 1926 *İsviçre Medeni Kanunu* ile neticelenir.

Osmanlı mali yapısının önemli bir ögesi olan vakıflar, ülkedeki eğitim, sağlık, bayındırlık ve sosyal yardım gibi birçok alanda yatırım yapan bir kurumdur. Tanzimat dönemine kadar etkinliğini sürdüren bu kurum, Tanzimatın getirdiği idari anlayışın sonucu olarak güçsüzleşir.

10. Osmanlının Üretim, Ulaşım ve Ticari Durumu

Osmanlı Devleti'nde üretim 18. yüzyıla gelinceye kadar kalitesini korur. Ancak 1768'den sonra kaybedilen savaşların getirdiği talepler üretimin gerilemesine sebep olur. Osmanlıda üretim yapısını zirai üretim, hayvancılık, sınaî üretim oluşturur. Bütün kurumlarda olduğu gibi üretimi oluşturan unsurlarda da kuruluş ve yükselme dönemlerinde düzenli işleyen bir yapı vardır. Toprak sistemindeki bozulmalar ve köyden kente göç tarım ve hayvancılığın gerilemesine ve gelir kaybına yol açar. Sınaî üretimde ise yerli halk küçük atölye işleri dışında fazla görünmez. 17. ve 18. yüzyıllarda Batı sanayisiyle rekabet edebilecek ciddi bir gelişme görülmez. Bazı fabrikalar açılmasına rağmen ülkede 19. yüzyılın sonlarına kadar küçük işletmeler ağırlıktadır.

Osmanlı Devleti konumundan dolayı ipek ve baharat yollarını kontrol altında tutmaktadır. Bu bakımdan dış ticaret sürekli teşvik edilmiştir. Ticaret ve gümrük gelirleri önemli bir kaynak teşkil ettiği için, devlet yol güvenliğinin sağlanmasında ve ticaretin akışında gerekli önlemleri almaktadır. Ülkede tekelleşmeyi önlemek için denetime ağırlık verilmiştir. Osmanlı devletinin kuruluş ve genişleme yıllarında Akdeniz dünya ticareti açısından oldukça değerlidir. Bu dönemde Bursa ve Edirne gibi şehirler ticari yönden önem kazanmaya başlar. 16. yüzyılda Akdeniz'in en büyük donanmasına sahip olan Osmanlı, iç ve dış ticarete kontrolü ve güvenliği sağlar. 19. yüzyılda buharlı gemilerin kullanılmaya başlaması yelkenli gemileri tasfiye eder. Deniz ulaşımındaki gelişmeler Osmanlı Devleti için büyük önem gösterir. Osmanlı Devletinde 1860'lardan itibaren demiryollarının hizmete girmesiyle şehirler arasında ulaşım gelişir. İç güvenliğin sağlanmasında, asker sevkinde, tarım ve sanayi ürünlerinin dağıtımında ve ulaşımında önemli katkısı olan demiryolları, yabancı mamullerin ülkeye girmesinde ve dış pazarlara yönelmede büyük pay sahibi olur. 1872'den itibaren bugünkü İETT'nin başlangıcını teşkil eden İstanbul'da, İstanbul Tramvay Şirketi kurulur. (Tabakoğlu, 2002: 635)

Avrupa'da 19. yüzyılda posta hizmetlerinin kurulması ve telgrafın icadıyla haberleşme büyük aşama kaydeder. Osmanlıda da bu yüzyılda posta teşkilatının kurulması, telgrafın alınması ve gazetelerin çıkarılmaya başlanması ile haberleşmede önemli noktaya gelinir.

Sonuç

19. yüzyılda Batı, kurumlarının işlerliği ve ordusunun düzeni bakımından Osmanlı aydınını ve yöneticisini dikkatini çeker. Aslında Batı'daki değişimler daha önce de imparatorlukta etkisini gösterir. Hatta askeri, siyasi ve kültürel yönlerden Avrupalı devletlerden yararlanma yoluna gidilmiştir. İslâmiyet'e aykırı olmadıkça

yeni şartları ve düzeni almakta sıkıntı olmamıştır. Bunun en güzel örneğini de din ve milliyet değiştirerek Osmanlı için çalışanların sayısının çokluğundan görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nde sistemin özelliklerinde meydana gelen tahribat, yenileşme hareketlerini de beraberinde getirir. 1718-1730 yılları yenileşmenin filizlendiği dönemdir. 17. yüzyılın sonlarında görülen iktisadi gerileme, daha sonraki yıllarda etkili ve kalıcı çözüm yollarına gidilmesini gündeme getirir. 1739-1769 yılları arasındaki barış dönemindeki sessizlik, patlak veren savaşla -20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar belirli aralıklarla birkaç defa yapılan *Osmanlı-Rus Savaşı* sona eder. 1774 *Küçük Kaynarca Antlaşması* ile oluşan karamsar tablo reformların yapılması hususunu zihinlere yerleştirir. 18. yüzyılın sonlarında III. Selim döneminde *Nizam-ı Cedid* (yeni düzen) ile yenileşme konusunda önemli atılımlar yapılır. Reformların özellikle askeri boyutta yapılması dikkat çeker. Osmanlıdaki yenileşme, özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren Batılı normlara göre gerçekleşir.

Osmanlı Devleti 1699 *Karlofça Antlaşması*'yla ilk toprak kaybına uğramıştır. 19. yüzyıla gelinceye kadar kaybedilen toprakların bir kısmı geri alınabilir. Ancak bu yüzyıla gelindiğinde toprak kayıpları artar ve artık geri alınamaz hale gelir. Kaybedilen topraklarda bağımsız ülkeler kurulur. 1829'da Yunanistan, 1878'de Sırbistan, Karadağ ve Romanya, 1908'de Bulgaristan ve 1913'te Arnavutluk Osmanlıdan ayrılır. 17. yüzyıldan itibaren köyden kente göç iyice belirginleşir. Özellikle İstanbul bu göçlerden en çok etkilenen kenttir. Bu şehre göçlerin durması için fermanlar çıkarılsa da bunda istenilen sonuç alınmaz. Kentleşmeyle üretim-tüketim dengesi tüketici sayısının lehinde artar. Batılı yaşama özenen bireyler geleneksel yaşamın dışına çıkar. *Lale Devri*'nde artan göçler, sıkıntılar içindeki İstanbul'a büyük külfet getirir. Fransa'nın her alanda örnek alınması sosyal hayatı derinden etkiler. Göçlerle beraber kalabalıklaşan kentler çarpık yapılaşmayı da beraberinde getirir. Bugünkü gecekonduların sorununun yüzyıllar öncesine dayandığını, bu sebeple bu soruna çözüm üretiminin ne kadar güç olduğunu belirtmek gerekir.

Sonuçta, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde gerilemeyi engellemek için sosyal, siyasi, askeri, ekonomik, kültürel vb. birçok alanda ıslahatlar yapılır. Özellikle basın-yayın, edebiyat, tiyatro, sosyal hayat, eğitim-öğretim, kent, insan, aile, eğitim, nüfus, askeri yapı, yabancı ve kültürel müesseseler, sosyal ve mali yapı, üretim, ulaşım ve ticari alanlarda önemli değişimler görülür.

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet (2000). *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık (1995). *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*, İz Yayınları, İstanbul.
- Berkes, Niyazi (2004). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bostan, İdris (1992). "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Demirtaş, Mehmet (2009). "*XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürur Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler*", *Belleten*, C: LXXIII, Sayı: 268, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri (1940). "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", *Tanzimat I*, Ankara.

- Karabulut, Mustafa (2008). *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- Karaca, Şahika (2011). “Fatma Aliye Hanım’ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Güz, Sayı: 31.
- Korkmaz, Ramazan (2009). “Yeni Türk Edebiyatına Giriş”, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Kuş, Ayşegül (2016). “Henry John Van Lennep’e Göre Amasya”, *GOSOS/Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Yaz, 11/1.
- Lennep, Henry John Van (1985). *The Oriental Album: Twenty Illustrations; in Oil Colors of the People and Scenery of Turkey*, Pars Tuğlacı (yay.haz.), Altayhan Matbaası, İstanbul.
- Meriç, Cemil (2004). *Umrandan Uygarlığa*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meriç, Nevin (2005). *Âdâb-ı Muâşeret: Osmanlıda Gündelik Hayatın Değişimi (1894--1927)*, Kapı Yayınları, İstanbul.
- Okay, Orhan (2005). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2004). *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul.
- Önsoy Rifat (1999). *Osmanlı Borçları 1854-1914*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Özer, İlbeyi (2005). *Avrupa Yolunda Batılılaşma ve Batılılaşma*, Truva Yayınları, İstanbul.
- Öztuna, Yılmaz (2004). *Osmanlı Devleti Tarihi – Medeniyet Tarihi 2*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Saydam, Abdullah (2002). “Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu”, *Genel Türk Tarihi*, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Poyraz ve Öztop (2013). “19. Yüzyılda Yabancıların Gözüyle Osmanlı Eğitimi”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2 Sayı:1
- Şişman, Adnan (2002). “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Tabakoğlu, Ahmet (2002). “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Genel Türk Tarihi*, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Taşkın, Ünal (2009). “Harput’ta Amerikan Misyona Karşı Ermenilerin Tepkisini Gösteren 1895 Tarihli Bir Belge”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 1, Elazığ.
- Vahapoğlu, M. Hidayet (2005). *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, M.E.B. Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, İsmail (2001). “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 11 Sayı: 2, Elazığ.
- Zengin, Zeki Salih (2004). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi (1839-1876)*, M.E.B. Yayınları, İstanbul.

